

Людмила Анатоліївна Петрушко,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0001-7175-9143
e-mail: liudmyla1991@ukr.net

«БЫСТЬ... ПЛАЧЬ ВЕЛИКЪ, ЯКО И ПО МЕРТВЪМ»: ЕМОЦІЇ ЧЕРЕЗ СМЕРТЬ БЛИЖНІХ У РЕАЛЬНОМУ ТА ІДЕАЛЬНОМУ ВИМІРАХ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Мета дослідження. Метою цієї статті є реконструкція реальної та ідеальної складових емоційного світу людини українського середньовіччя, а саме – актуальності плачу та смутку через смерть близьких та оціночного ставлення до них. **Методологія дослідження** базується на застосуванні історико-порівняльного, історико-хронологічного та історико-системного, а також інтерпретаційного та іконографічного методів. Зазначений методологічний підхід дозволяє шляхом детального аналізу текстів і контекстів реконструювати актуальність нерадільних емоцій через смерть ближніх і оціночне ставлення до них у середовищі печерської общини впродовж певного хронологічного періоду (XI–XVI ст.), у тісному зв'язку зі східнохристиянською і давньоруською традиціями. **Наукова новизна** полягає у відтворенні реального емоційного світу середньовіччя шляхом виявлення однієї з найактуальніших обставин печалі та сліз. Розкрито оціночне ставлення братії печерської общини до таких нерадільних емоцій та виявлено його причини. Набули подальшого розвитку наукові знання про Києво-Печерський патерик як цінне джерело до реконструкції реального та ідеального світу людини давньоруської доби. **Висновки.** У результаті аналізу значної кількості джерел з'ясовано, що смерть ближніх була однією з найактуальніших обставин печалі та сліз в епоху українського середньовіччя. Оціночне ставлення печерської спільноти до таких емоцій було нейтральним. Це пов'язано з тим, що вони безпосередньо не сприяли спасінню душі, але й не перешкождали цьому. З'ясовано, що смерть сприймалась у двох вимірах: як закінчення земного шляху людини і як розлука. Відповідно, нерадільні емоції за такої обставини засвідчували цінність життя, в тому числі як джерела благ (духовних, душевних і матеріальних) для інших. Виявлене оціночне ставлення до аналізованих печалі та сліз співвідносилось зі східнохристиянською та давньоруською традиціями.

Ключові слова: історія емоцій, печаль і сльози, смерть ближніх, Києво-Печерський патерик, Києво-Печерський монастир, українське середньовіччя.

Актуальність теми дослідження. Сучасна вітчизняна історіографія характеризується такими тенденціями, як відхід від подієвої історії та збільшення

інтересу до людини минулого в усій повноті її буття. Поряд із вивченням повсякдення, ментальностей, важливого значення набувають також студії з історії емоцій. Дослідники, що належать до цього напряму, намагаються з'ясувати, яким був арсенал актуальних емоцій у кожен конкретну епоху і як їх сприймало суспільство чи окремі його групи. Аналіз перекладних та оригінальних давньоруських текстів дає підстави для висновку, що для середньовічної доби вітчизняної історії одними з найактуальніших емоцій були сльози і печаль, пов'язані з відходом ближніх із цього світу.

Аналіз досліджень і публікацій. Феномен плачу (в тому числі, через смерть близьких) у середньовічній культурі осмислюється в дослідженні І. Кониревої [1]. Оплакувальним мотивам в оригінальних писемних пам'ятках Давньої Русі (Слово о полку Ігоревім, Моління Данила Заточника, Слово про Лазарева воскресіння, Повідання про святих князів Бориса та Гліба, Галицько-Волинський літопис) присвячена також розвідка Г. Микитюк [2]. Однак названі дослідження, розкриваючи важливі аспекти проблеми, розглядають її в культурологічному та літературознавчому ключі. Натомість аналіз сліз у зв'язку зі смертю ближніх у предметному полі історії емоцій ще потребує вивчення.

Мета дослідження. Метою цієї статті є реконструкція реальної та ідеальної складових емоційного світу людини українського середньовіччя, а саме – актуальності плачу і смутку через смерть близьких та оціночного ставлення до них.

Виклад основного матеріалу. Перекладні та оригінальні давньоруські тексти багаті на повідомлення про плач і смуток у зв'язку з відходом близьких із цього світу. Однак в аспекті виявлення оціночного ставлення до таких емоцій найбільше значення мають джерела, що відображають чернечу традицію. Саме в текстах, що висвітлюють духовний досвід монашества, можна знайти прямі або опосередковані оцінки печалі та плачу. Серед оригінальних джерел пріоритетне значення у цьому контексті має Києво-Печерський патерик. З-поміж перекладних – повчальна та житійна література християнського Сходу. Вона мала вплив не лише на оригінальну агіографію, але й на духовний досвід давньоруського монашества, в тому числі на формування його «емоційного кодексу». А тому саме ці джерела заслуговують на першочергову увагу.

Аналіз названих текстів (зокрема Лествиці, за найдавнішим збереженим південноруським списком (XIV ст.), що знаходиться у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) [3], Скитського [4] та Синайського [5] патериків, Житія прп. Сави Освященного, так само за найбільш раннім південно-руським списком (80–90-ті рр. XV ст.) із фондів ІР НБУВ [6]) виявив, що явний предмет богослов'я отців християнського Сходу становили ті сльози та скорбота, які оцінювались однозначно позитивно [4, арк. 26 зв.; 3, арк. 72 зв.], з одного боку, і ті нерадісні емоції, які засуджувалися, – з іншого [4, арк. 26 зв., 200 зв.]. Однак, крім того, що монашеська традиція чітко

розділяла правильні та неправильні нерадісні емоції, характеризуючи їх в окремих випадках навіть відповідними означеннями, уважне прочитання текстів дає підстави для висновку про існування ще одного виду печалі й сліз, який посідав проміжне місце між зазначеними. У Синайському отечнику печаль, що відрізнялася від печалі за гріхи, охарактеризована як «иная» [5, с. 375]. Спеціальну автентичну назву для даного виду зустрічаємо в Лествиці. Так, поряд із добрими та неправильними сльозами прп. Іоанн називає природні («естьствныи, от естества») [3, арк. 76–76 зв.]. Однак в аналізованих текстах немає жодної безпосередньої, чітко висловленої вказівки на те, які емоції класифікувались як природні (автор Лествиці не уточнює, що він має на увазі під сльозами «от естества» і зовсім не вживає такого означення для печалі), тому цю групу ми виділили на підставі ознак правильних і неправильних скорботи та плачу. Усі ті, які не відповідають характеристичі богоугодних чи гріховних, належать до природних. До цієї ж категорії належать і нерадісні емоції у зв'язку з досліджуваною обставиною.

І в Лествиці, і в Синайському отечнику, і в Житті прп. Сави (в контексті конкретних розповідей) нерадісні емоції у зв'язку з кончиною ближніх, не будучи предметом богослов'я, не мають ані позитивної, ані негативної оцінки. Їхня оцінка як емоцій є нейтральною [5, с. 210, 222; 6, арк. 54 зв.]. Через них (адже негативні емоції є реакцією на невідповідність дійсності ідеалам) виражається важливість і актуальність такої цінності, як життя. Однак, згідно з богослов'ям отців Сходу, природні сльози, як, власне, і гріховні, можуть мати значну духовну користь – сприяти переходу до богоугодного плачу [3, арк. 76 зв.]. Скитський патерик, називаючи конкретні дії, які сприяють духовному плачу (за гріхи), серед іншого (пам'ять про свої гріхи або муку, або смерть, або пам'ять гробу) називає згадування батьків, які вже відійшли з цього світу (як померли і де вони нині), або всякої печалі [4, арк. 47 зв., 6 зв.]. Останнє вказує на те, що навіть спогади про природний смуток (вважаємо, саме його слід розуміти під «всякою печалю») допомагають привести душу до духовної скорботи – очевидно, через її розм'якшення. Примітно, що саме посередництвом прикладів оплакування рідних людей отці Сходу повчали духовному плачу. Так, повідомляється, що коли Бог уразив первістків єгипетських, то не було дому, де б не було плачу. Також звертається увага на людей, які ридали над могилами своїх покійників: як жону ніхто не зможе зупинити від сліз, так і монаху належить плакати [4, арк. 39, 36 зв., 40].

У тексті оригінального отечника (за списком 1553–1554 рр. Касіянівської II редакції, який зберігається у фондах ІР НБУВ та опублікований Д. І. Абрамовичем [7; 8]) смерть ближніх є обставиною, що за кількістю повідомлень про нерадісні емоції посідає друге місце після покайних скорботи і сліз. Згадок печалі та плачу у зв'язку з кончиною близьких людей у Києво-Печерському патерику налічується 20 (+2 – коли плач згадується в контексті порівняння). Незважаючи на те, що в оригінальному отечнику є чимало згадок про преставлення і поховання

його героїв, ці емоції у зв'язку зі смертю згадуються лише по відношенню до чотирьох отців – прпп. Феодосія, Николи Святоші, Марка Гробокопателя та Іоанна, брата прп. Феофіла Сльозоточивого. Ідеться і про смерть, яка вже відбулася, і про майбутню.

Найбільше, а саме дев'ять, повідомлень стосуються прп. Феодосія. У зв'язку з наближенням його кончини та самим фактом преставлення згадуються нерадісні емоції братії Києво-Печерського монастиря і князя Святослава [8, с. 72–74]. Майже стільки ж (вісім) пов'язані зі смертю прп. Николи Святоші. Звістка про скору смерть святого князя викликала важкі переживання і плач його лікаря – Петра Сирійця [8, с. 116–117]. Останній також попереджав прп. Николу про невтішний плач братів-князів, коли той помре [8, с. 114, 116]. Наближення і сам відхід із цього світу прп. Марка став причиною плачу прп. Феофіла [8, с. 159–160]. Повідомляє Києво-Печерський патерик і про жаль прп. Феофіла, якого йому завдала звістка про смерть молодшого брата прп. Іоанна (він преставився до Господа в час відсутності прп. Феофіла) [8, с. 158].

Припускаємо, що в названих ситуаціях прояву нерадісних емоцій наявні кілька аспектів. По-перше, жаль зумовлений закінченням земного шляху ближніх. На таке прочитання цих повідомлень вказують, на наш погляд, фрази: «братіи же въ велицѣи скръби и печали бывшим его ради» [8, с. 72] (тобто не тому, що вони залишаються, а тому, що він смертельно хворий); «да будетъ глава моя за главу твою и душа моя за душу твою, да дамъ животь свой за тя, моли его [Господа], да азъ умру за тя» (лікар Петро Сирієць хоче померти за свого князя, щоб той ще пожив на цьому світі); «не плачита мене» [8, с. 116]. По-друге, причиною нерадісних емоцій є розлука з дорогими людьми: «плачуща и крычаща о разлученіи таковаго имъ пастыря» [8, с. 73], «и язвѣ въ сердци имѣа о отчи разлученіи» [8, с. 160]. Третім аспектом є втрата тут, на землі, своїх благодійників, яким ті, хто залишаються і плачуть, завдячують великими благами, насамперед духовними. Так, братія «плачуща и крычаща о разлученіи таковаго имъ пастыря» [прп. Феодосія] [8, с. 73]. Петро Сирієць, почувши про скору кончину прп. Николи, вигукує: «увы мнѣ, господине мой и добродѣтелю мой и драгый мой животе! Кто призритъ на страньствіе мое, и кто напитаетъ многу чадъ требующих, и кто заступитъ обидимых, кто помилуетъ нищих? ...Гдѣ нынѣ отходиши, пастырю добрый?» [8, с. 116]. Прп. Феофіл звертається до прп. Марка, який відходить до Творця, з проханням не залишати його, а взяти з собою до Господа, і каже, що саме заради святих молитов Марка Бог помилував його (Феофіла) і дарував час для покаяння [8, с. 159–160].

Двічі сльози через смерть ближніх зустрічаються в порівнянні, тобто плач («яко и по мертвъмъ» [8, с. 29, 35]), який мав місце за інших обставин, за своєю силою прирівнюється до того, що супроводжує прощання з дорогими людьми. Факт такого порівняння, коли плач «яко и по мертвъмъ» згадується як щось звич-

не, всім відоме, підтверджує актуальність цієї обставини нерадісних емоцій, її зрозумілість і для автора, і для читачів.

Варто підкреслити, що смерть як обставину скорботи і сліз згадують усі три основні автори Києво-Печерського патерика – прпп. Нестор, Симон і Полікарп. Крім цього, порівняння з редакціями Печерського отечника виявило, що і в процесі побутування тексту ці повідомлення не були вилучені з нього. Частота повідомлень про плач і скорботу у зв'язку зі смертю ближніх, а також їхня присутність у частинах Києво-Печерського патерика, написаних трьома різними особами, і незмінність у процесі редагування пам'ятки свідчать про актуальність для печерської чернечої общини цієї обставини нерадісних емоцій.

Смерть як обставина плачу особливо часто згадується і в перекладних джерелах: у старо- (Бут. 23:2, Бут. 27:41, Бут. 35:8, Бут. 37:34–35, Бут. 42:38, Бут. 44:31, Бут. 50:1,4,10–11, Чис. 20:29, Втор. 34:8, Втор. 21:13, 1Цар. 25:1, 1Цар. 28:3, 2Цар. 1:12,17,24,26, 2Цар. 11:26, Лев. 10:6, 1Цар. 30:6, Суд. 11:37,38,40) та новозавітних (Ін. 11:31–38, Мф. 2:18, Лк. 7:13, Лк. 8:52) текстах Святого Письма, Житії прп. Сави Освященного, Скитському та Синайському отечниках. Щодо східних патериків, то в них зустрічаємо повідомлення про нерадісні емоції через смерть отців [4, арк. 101 зв., 118 зв., 119], рідних людей [4, арк. 36 зв.], ближніх [5, с. 60, 187, 207–208] або ж наближення кончини сина [4, арк. 161], товариша [5, с. 277], загрози життю благодійника і синів [5, с. 341–342, 222]. Однак жодне із цих повідомлень не має схожості з тими, що їх аналізували вище. Тобто східнохристиянська традиція легітимізувала можливість згадування таких нерадісних емоцій в агіографічному тексті, але не була джерелом, з якого автори брали свої сюжети.

Утвердженню названої обставини плачу та сліз у свідомості сприяла також іконографія. Особливо близький для печерської традиції образ Успіння Пресвятої Богородиці, на якому відображено скорботу Апостолів через розлуку з Матір'ю Господа. Як доводить дослідник В. Сараб'янов, на північній стіні наоса Великої Печерської церкви зображувалось Успіння Пречистої Діви Марії. Його не слід зараховувати до печерської традиції, оскільки розписи здійснювалися грецькими майстрами. Якщо й мав місце вплив ігумена Никона та братії, то лише в іконографічних сюжетах, пов'язаних із монастирськими релізіями, – як-от ікони прпп. Антонія та Феодосія, зображення семи мучеників, чийі моці були привезені з Візантії [9, с. 98, 101]. Однак, все-таки нерадісні емоції, очевидно, мали місце на печерській фресці. Той факт, що ці розписи братія Києво-Печерського монастиря бачила кожного разу за Богослужінням, впливав на чергове закріплення в їхній свідомості – ще й через візуальні образи – уявлення про смерть як обставину нерадісних емоцій. Уявлення, освяченого іконографічною традицією.

Надзвичайно чисельною є ця обставина і в давньоруських текстах. Печаль і плач через смерть ближніх, у тому числі дорогих/рідних людей, згадується

і в контексті звернення до Священної історії – сльози за Лазарем [10, с. 177], і в повідомленнях про руські події.

Щодо останніх, то особливо рясніє згадками про плач і скорботу у зв'язку зі смертю літопис. При цьому варто підкреслити, що таку інформацію подають автори різних його частин. Як правило, йдеться про смерть князів [13, стлб. 29, 55, 115, 150–151 та ін.] – як природну, так і неприродну (загибель, убивство). За ними плачуть і сумують рідні (сини, батьки, жона, брати) і піддані (бояри, слуги, кияни, всі люди, представники духовенства, певне удільне князівство або вся земля Руська, іноземці). Неодноразово в тексті наведене пояснення цих емоцій, особливо щодо плачу тих, хто не перебував із князем у родинних зв'язках: за князем плачуть як за благодійником, як за батьком. Такий аспект зауважує і дослідниця Г. Микитюк: «автор актуалізує мотив розпачу від втрати. Переживається ситуація, що виникла внаслідок смерті дбайливого господаря князівства та сумної перспективи на майбутнє» [2, с. 63]. Іноді згадуються нерадісні емоції через загибель дружинників, простих людей. Як правило, в такому разі це сльози і печаль князів.

Серед численних звісток про нерадісні емоції за названої обставини знаходимо повідомлення і про плач братії за прп. Феодосієм [13, стлб. 178]. Варто відзначити, що вони, хоч і розкривають ті ж події, що й Житіє святого, однак не тотожні з його інформацією (пор.: «братіи же въ велицѣи скръби и печали бывшим его ради»; «братіа въ велику печаль и плачь въпадоша»; «плачь и слезы изъ очію своею испущаху»; «плачуща и крычаща о разлученіи таковаго имь пастыря»; «сътвориша над нимь плачь великъ» (Житіє прп. Феодосія в контексті Патерика [8, с. 72–74]); «и се ему глаголющю плакахуся братья глаголюще: отче, моли за ны Господа»; «и плакашася по немь братья» (Літопис [13, стлб. 178])). Така перекресна інформація двох різнохарактерних джерел (агіографічного та описово-історичного) слугує підтвердженням реальності нерадісних емоцій братії через відхід їхнього дорогого пастиря до Господа.

Як і Києво-Печерський патерик, вміщує літопис і порівняння «акы по мерьтвѣцѣ плакахуся», описуючи скорботу матерів під час розлуки з дітьми, коли останніх забирали до шкіл [13, стлб. 103].

Сповнене згадками про сльози і печаль через смерть ближніх також Сказання про свв. Бориса і Гліба. Так, гірко плачуть і тужать св. Борис – за батьком [14, с. 330], св. Гліб – за батьком і братом [14, с. 340]; люди, які були свідками наближення страшної кончини св. Бориса і самого убивства, – за князем [14, с. 332–338]. В останньому випадку присутня тема жалю за тим, чий земний шлях закінчився, як за благодійником: «Увы намъ, къняже нашъ милый и драгый и блаженный, водителю слѣпымъ, одеже нагымъ, старости жъзле, казателю ненаказанымъ!» [14, с. 338]. Подібний мотив наявний і в словах св. Бориса за св. Володимиром, але там роль отця включає і роль благодійника [14, с. 330].

Сльози і скорботу батьків (тобто власні і своєї дружини), які втратили сина (йдеться про Ізяслава Володимировича), і юної вдови сім разів згадує в листі до Олега Святославовича Володимир Мономах [15, с. 470, 472, 474].

Факт частих повідомлень авторів давньоруських наративів про нерадісні емоції, викликані кончиною ближніх, у тому числі під час звернення до Священної історії, і що дуже важливо – у порівнянні, свідчить про те, що ця обставина плачу та печалі була зрозумілою, близькою, актуальною для авторів і читача. Чисельні ж звістки літописних та автобіографічного (Повчання Володимира Мономаха) текстів підтверджують актуальність цієї обставини не лише у сфері уявлень про нерадісні емоції та обставини їхнього прояву, що формувалася під впливом перекладної літератури, але також і в реальному вимірі українського середньовіччя. Частота повідомлень про сльози і скорботу через кончину ближніх (і в Києво-Печерському патерику, і в інших давньоруських наративах) засвідчує актуальність і для монашої общини Печерської обителі, і для руського соціуму загалом такої цінності, як життя. Якщо ж узяти до уваги той факт, що в аналізованих джерелах нерадісні емоції нерідко виникають як результат розлуки з рідними людьми або тими, кому ті, хто плачуть, багато чим зобов'язані, то можна додати, що цінністю є людське життя як джерело благ для ближніх – благ духовних (святі молитви, духовне наставництво), душевних (родинна чи дружня любов), матеріальних (милостиня) тощо.

Аналіз мініатюр Радзивілівського літопису виявив, що смерть ближніх є найактуальнішою в зображальній традиції обставиною нерадісних емоцій [16]. А отже, цей факт вказує на особливу важливість такої ситуації прояву нерадісних емоцій для людини Давньої Русі. Можливо, це було пов'язано з історичними умовами того часу: частими нападами іноплеменників і міжусобицями, а також особливим ставленням до смерті.

У результаті порівняння літописного тексту із зображеннями, які ілюструють повідомлення про відхід з цього світу князів, було виявлено наступне. Мініатюри далеко не завжди відповідали повідомленням. Іноді не зображено нерадісних емоцій, описаних у літописі, але більше випадків, коли ізограф зображав плач, про який не йдеться в тексті [16]. Останній факт дуже важливий. Він свідчить, на нашу думку, про уявлення людини середньовіччя щодо плачу як природної емоційної реакції на смерть і поховання ближніх.

Щодо оціночного ставлення до скорботи та плачу у зв'язку зі смертю ближніх, то варто зазначити наступне. Печерською емоційною спільнотою смерть сприймалась у двох вимірах. Перший із них – смерть як закінчення земного життя людини. Із ним пов'язана присутність у нерадісних емоціях співчуття до того, хто відійшов із цього світу. Це не суперечить християнському світогляду, оскільки, за словами святих Отців, нинішнє життя є благом. Іноді співчуття і, відповідно, печаль та плач посилює та обставина, що кончині передували хвороба чи

страждання. Так, у Києво-Печерському патерику – це хвороба прп. Феодосія: перша згадана в тексті печаль братії викликана, як зрозуміло, на наш погляд, із джерела, смертельною хворобою святого ігумена, і, таким чином, жаль однозначно є проявом співчуття до ближнього [8, с. 72].

Другий вимір сприйняття смерті – смерть як розлука, довга, важка, болюча, однак усього лише розлука («плачуца и крычаца о разлученіи такового имъ пастиря» [8, с. 73]). Він теж відповідає духу християнства з його вірою у Воскреслого Спасителя і Воскресіння мертвих. До цього аспекту додається нерідко ще й обставина розлуки з людьми, життя яких було джерелом благ (насамперед, духовних) для тих, хто залишається.

Хоча обидва зазначені виміри сприйняття не суперечать християнському світогляду, в тексті відсутні повідомлення, які б заохочували чи схвалювали їх. Навпаки, і прп. Феодосій, і прп. Никола втішають тих, хто плаче [8, с. 73, 116]. Жоден із конкретних (серед братії, яка плаче за прп. Феодосієм, точно є святі, але в контексті того повідомлення всі монахи згадуються як «братія») святих, за нашими спостереженнями, не плаче за таких ситуацій, а отже, апології в особі когось із них цей плач не отримує. Мабуть, це було пов'язано з тим, що такі емоції нічого не дають справі спасіння.

Разом із цим, за одним-єдиним винятком, він (цей плач) не забороняється і не засуджується. Скорбота і плач братії, князя Святослава, Петра Сирійця, прп. Феофіла через кончину прп. Феодосія, Николи Святоші, Іоанна, Марка Гробкопателя були проявом теплої любові і нерідко вдячності перших щодо других. Гадаємо, саме з цією метою – виразити почуття, якими породжені сльози і печаль, і згадували названі нерадісні емоції автори Києво-Печерського патерика.

Вважаємо, що на цій підставі можна робити висновок про нейтральну оцінку сліз і печалі у зв'язку зі смертю ближніх.

Плач за близькими, які покинули цей світ, як зазначалося, був поширений у старо- та новозавітній традиції і легітимізувався в Новому Заповіті розповіддю про воскресіння праведного Лазаря. Спаситель не тільки не забороняв плакати сестрам Марфі та Марії, більше того, Він сам «прослезися» (Ін. 11:1–44). Очевидно, названими обставинами і пояснюється відсутність у тексті Києво-Печерського патерика осуду нерадісних емоцій у зв'язку зі смертю ближніх.

Контексти численних повідомлень про нерадісні емоції за такої обставини в інших давньоруських джерелах засвідчують аналогічне сприйняття печалі й сліз [13, стлб. 29, 55, 115; 14, с. 340]. Смуток і плач не схвалюються і не засуджуються. Але, будучи виявом любові, співчуття і вдячності до того, хто відійшов з цього світу до Господа, згадуються (до того ж, доволі часто) з метою передання в тексті цих почуттів. Повідомлення про такі емоції в контексті розповіді про кончину князів, з одного боку, засвідчують симпатії авторів до них, з іншого, – сприяють формуванню позитивного образу правителя.

Щодо інших аспектів сприйняття таких нерадісних емоцій, то припускаємо, що описаний у Києво-Печерському патерику приклад лікаря Петра Сирійця вказував також на те, що природний плач, зокрема у зв'язку зі смертю ближніх (викликаний любов'ю, а не ремствуванням), через розм'якшення душі може допомогти людині підготуватися до відповіді перед Творцем. На таке прочитання наштовхує той факт, що прп. Никола Святоша з метою посприяти спасінню лікаря сказав останньому про свою (прп. Николи) скору кончину, знаючи про те, якою буде реакція лікаря і як це допоможе самому Петру [8, с. 116–117].

Очевидно, печерські отці розуміли (і це було співзвучним східнохристиянській традиції в цілому [5, с. 152; 3, арк. 81]), що межа між правильними і природними нерадісними емоціями, з одного боку, та неправильними – з іншого – є надзвичайно тонкою. На таке припущення нас наштовхує існування чіткого правила (джерелом якого є Псалтир (Пс. 54:23), неодноразово повторюваного різними героями отечника (прп. Феодосієм – економом, прп. Николею Святошею – лікарю, печерськими отцями – прп. Арефі): «възверзи на Господа печаль свою, и тѣй ты препитаеть» [8, с. 50, 116, 121]. Потрібно покласти печаль на Господа, тобто молитись і довірити вирішення проблеми Всесильному Рятівнику і Помічнику.

Наукова новизна. У статті здійснено спробу реконструювати реальний та ідеальний емоційний світ середньовіччя шляхом виявлення однієї з найактуальніших обставин печалі та сліз. Детально розкрито оціночне ставлення братії Печерської общини до таких нерадісних емоцій та виявлено його причини. Набули подальшого розвитку наукові знання про Києво-Печерський патерик як цінне джерело до реконструкції реального та ідеального світу людини давньоруської доби.

Висновки. Отже, в результаті аналізу значної кількості джерел з'ясовано, що смерть ближніх була однією з найактуальніших обставин печалі та сліз в епоху українського середньовіччя. Оціночне ставлення печерської спільноти до таких емоцій було нейтральним. Це пов'язано з тим, що вони безпосередньо не сприяли, але й не перешкождали спасінню душі. З'ясовано, що смерть сприймалась у двох вимірах: як закінчення земного шляху людини і як розлука. Відповідно, нерадісні емоції за такої обставини засвідчували цінність життя, в тому числі як джерела благ (духовних, душевних і матеріальних) для інших. Виявлене оціночне ставлення до аналізованих печалі та сліз співвідносилось зі східнохристиянською та давньоруською традиціями.

Список використаних джерел

1. Конырева И. В. Плач как феномен русской культуры: автореф. дисс. на соискание уч. ст. канд. культурологии: 24.00.01 «Теория и история культуры». Комсомольск-на-Амуре, 2003.
2. Микитюк Г. В. Поетика плачу у вітчизняній середньовічній літературі // Український медієвістичний журнал. 2016. Вип. I. С. 59–67.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 301 (ЦАМ КДА). Од. зб. 145 п. Ліствиця Іоана Синайського. 261 арк.
4. Російська державна бібліотека, науково-дослідний відділ рукописів. Ф. 304. I. Од. зб. 703. Скитський патерик. 233 арк. URL: <http://old.stsl.ru/manuscripts/%20book.php?col=1&manuscript=703>
5. Гольшенко В. С., Дубровина В. Ф. Синайський патерик. Москва, 1967. 414 с.
6. ІР НБУВ. Ф. 310 (Ніж.). Од. зб. 25. Житіє Сави Освященного. 79 арк.
7. ІР НБУВ. Ф. 306. Од. зб. 386 п. Києво-Печерський патерик. 219 арк.
8. Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик: вступ, текст, примітки. Київ, 1991. 280 с. Репринтне вид.
9. Сараб'янов В. Д. Росписи Успенського собора Києво-Печерської лаври і їх місце в історії древнерусської живописи (Часть I) // Лаврський альманах. 2003. Вип. 11. С. 97–117.
10. Молдован А. М. Слово о законе и благодати Илариона. Киев, 1984. 240 с.
11. Слова и поучения Кирилла Туровского // Библиотека литературы Древней Руси. Т. 4. Санкт-Петербург, 1997. С. 142–205.
12. Хождение игумена Даниила // Библиотека литературы Древней Руси. Т. 4. Санкт-Петербург, 1997. С. 26–117.
13. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. Изд. 2-е. Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. XVI с., 938 стб., 87 с.
14. Сказание о Борисе и Глебе // Библиотека литературы Древней Руси. Т. 1. Санкт-Петербург, 1997. С. 328–351.
15. Поучение Владимира Мономаха // Библиотека литературы Древней Руси. Т. 1. Санкт-Петербург, 1997. С. 456–475.
16. Радзивилловская летопись. Текст. Исследование. Описание миниатюр / отв. ред. М. В. Кукушкина. Т. I. Москва–Санкт-Петербург, 1994. 415 с.

Liudmyla Petrushko,
Candidate of Sciences (History),
Research Fellow
of the Department of Codicology and Codicography
of Institute of Manuscript
of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
ORCID: 0000-0001-7175-9143
e-mail: liudmyla@ukr.net

“Being... weeping is great as it is for dead”: emotions over death of closed ones in real and ideal dimensions of Middle Ages

The aim of this article is to reconstruct the real and ideal component of the emotional world of human of the Ukrainian Middle Ages, namely, the urgency of crying and sadness over the death of the closed ones and the evaluation attitude to them. **The methodology** of the study includes application of historical-comparative, historical-chronological, historical-systemic, interpretation and iconographic methods. This methodological approach allows, through a detailed analysis of the texts and contexts, to reconstruct the urgency of joyless emotions over the death of the closed ones and the evaluation attitude to such sadness and tears among the Cave community during a certain chronological period (11th – 16th centuries), in connection with the Eastern Christian and Old Russian traditions. **The academic novelty** is represented by reconstitution of real emotion world of the Middle Age, through identification of one of the most pressing circumstances of sadness and tears. Assessment of such emotions in the environment of the Cave community is revealed. The scientific knowledge about the Kyivan Cave Patericon as a valuable source for the reconstruction of the “real” and “ideal” emotional world of a man of the Old Rus’ age has acquired further development. **Conclusions.** As a result of the analysis of a large number of sources, it was revealed that the death of the closed ones was one of the most pressing circumstances of sadness and tears in the Ukrainian Middle Ages. The evaluation attitude of the Cave community to such emotions was definitely neutral. This is due to the fact that they did not directly contribute to the salvation of the soul, but did not prevent it. It has been found that death is perceived in two dimensions: as the end of the earthly path of a man and as separation. Accordingly, joyful emotions in such circumstances evidenced the value of life, including as sources of benefits (spiritual and material) to others. The revealed evaluative attitude to the analysed emotions is consistent with the Eastern Christian and Old Russian traditions.

Key words: emotional history, sadness and tears, the death of the closed ones, Kyivan Cave Patericon, Kyivan Cave Monastery, Ukrainian medieval history.

*Стаття підготовлена 25 березня 2020 року;
подана до друку 3 квітня 2020 року.*